

Олександр Лисенко, Валерій Грицюк (Київ)

ПРОБЛЕМАТИКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Питанням воєнної історії в арміях різних країн завжди приділялась велика увага. Вже у стародавньому світі були закладені теоретичні підвалини воєнної науки: стратегічного планування, оперативного мистецтва, розвідки, військової дипломатії та етикету, постачання війська, його морально-психологічного забезпечення.

Першим воєнним істориком вважають Геродота, який жив у середині V ст. до н.е. З іменами китайських стратегів Сунь-цзи та У-цзи пов'язані два найбільш відомі трактати з воєнного мистецтва з тих, що увійшли до так званого «Семикнижжя» (XI ст. н.е.). У них містяться не тільки положення, що ілюструють тогочасний рівень воєнної теорії, а й цікаві деталі історії війн у Стародавньому Китаї. Про значення цих трактатів свідчить той факт, що і в XIX – XX ст. у Китаї та Японії вивчення цих творів становило необхідний елемент вищої військової освіти¹.

«Війна є продовження політики іншими, насильницькими засобами», – це чеканне визначення війни назавжди зробило безсмертною книгу Карла фон Клаузевіца «Про війну». Праця, що вийшла у 1832 р., практично відразу стала класичною. З наведеного основоположного концепту німецький історик і теоретик формулює дві думки: «Отже ми бачимо, по-перше, що ні за яких умов ми не повинні мислити війну як щось самостійне, а повинні її розглядати, як знаряддя політики; тільки за цього уявлення можливо уникнути суперечності з усією воєнною історією. Лише за такого уявлення ця велика книга стає доступною розумному усвідомленню. По-друге, саме таке розуміння показує нам, наскільки різні мають бути війни за характером своїх мотивів і тих обставин, з яких вони зароджуються»².

У фундаментальній праці американського історика контр-адмірала Альфреда Тайера Мехена сформульовано концепцію застосування морської сили, що відіграла величезну роль у розвитку теорії воєнно-морського мистецтва і донині продовжує впливати на генерування воєнних та геополітичних доктрин провідних морських держав світу³. І хоча у книзі аналізується історія війн 1660–1783 рр., цей досвід і дотепер вважається повчальним.

Можна було б навести ще чимало прикладів того, як військова історія актуалізується в сучасних воєнних доктринах, геополітичних рішеннях, стратегічному плануванні, мобілізаційних планах, оперативних розробках, постановці військового навчання і т.п. З огляду

на перспективи практичного використання військово-історична наука має високий рейтинг і попит, оскільки безпосередньо впливає на рівень обороноздатності тієї чи іншої держави. Нехтування напрацюваннями істориків війн, відсутність належної уваги до організації та фінансування досліджень у цій ніші обертається неминучим відставанням з усіма негативними наслідками.

Як і кожна історична дисципліна, військова історія має власний категоріально-політичний апарат, методичний інструментарій. Не драматизуючи ситуацію в цілому, слід все ж визнати, що тут є ще над чим працювати. Вже стосовно самої назви цієї дисципліни не існує єдності в поглядах. Якщо в російській мові термін «военная история» охоплює весь комплекс проблем міліарного змісту, то в українській (як і в польській) існує суттєва відмінність між словосполученнями «військова історія» та «воєнна історія». Частина вітчизняних науковців вважає поняття «воєнна історія» ширшим, родовим (О. Гуржій, Р. Пилявець та ін). Автори цієї статті схильні думати навпаки: військове будівництво у всіх проявах, матеріально-технічне, кадрове забезпечення збройних сил, морально-психологічна підготовка особового складу, формування військової доктрини, форми застосування армії в миротворчих операціях, локальних конфліктах і світових війнах становлять предмет військової історії. Поняття «воєнна історія» охоплює лише армію в стані війни (підготовка до неї, мобілізація, бойові дії, демобілізація і т.ін.) і таким чином є видовим феноменом, органічною складовою військової історії. У польських наукових колах з цього приводу свого часу розгорнулася гостра дискусія, в Україні ж полеміка, започаткована на шпальтах «Сторінок воєнної історії України», не викликала зацікавлення. Судячи з публікацій, для більшості авторів ця проблема не існує (в тому сенсі, що вони використовують обидва терміни як синонімічні).

У Радянському Союзі військово-історичним дослідженням приділялася велика увага, що дозволяло на досить високому рівні здійснювати підготовку військових кадрів у академіях та училищах, а також забезпечувати високий ступінь боєготовності всіх родів військ. Вивчення історії військового мистецтва було невід'ємним елементом військового навчання на всіх рівнях і базувалась на доробку зарубіжної й радянської науки.

Сьогодні в такій немілітаризованій державі, як Греція Інститут військової історії у своєму штаті налічує понад 400 (!) штатних одиниць. Значна увага приділяється військовій історії у Великій Британії. У військових навчальних закладах США кафедри військової історії рахуються під № 1. В Ізраїлі цими питаннями займаються на рівні начальника Генерального штабу.

Центром воєнно-історичної науки Російської Федерації залишається Інститут воєнної історії Міністерства оборони. В Збройних Силах Росії керівництво воєнно-історичною роботою здійснює Генеральний штаб, в якому функціонує воєнно-історичний центр (включає 4 відділи), воєнно-історичні групи створені в штабах видів збройних сил та військових округів, на рівні об'єднання працюють штатні офіцери-історики, у з'єднаннях та військових частинах – позаштатні офіцери-історики (всього близько 2 тис. осіб).

Позитивним прикладом в організації військово-історичної роботи для нас може служити досвід сусідньої Польщі. Музей Війська Польського є одним із найбільш відомих воєнних музеїв Європи.

Вітчизняні військово-історичні студії здавна здійснювали професійні військовики. Пригадати хоча б «Історію русів», автором якої був хтось із козацької старшини, «Історія України-Русі» вийшла з-під пера офіцера М. Аркаса.

Сьогоднішній стан воєнно-історичних студій у Збройних Силах України залишає бажати кращого. Науково-дослідні роботи з військово-історичної тематики упродовж тривалого часу не планувались. Підготовка НПП за фахом «військова історія» відновлена тільки у 2009 р.

По сьогоднішній день не виданий підручник для вищих військових навчальних закладів України з військової історії та історії війн і воєнного мистецтва. Не задовольняє сучасних вимог і книга «Історія українського війська», в основу якої покладені історичні знання початку минулого століття, та й коло розглянутих питань обмежується тільки однією складовою історії.

Вища атестаційна комісія (ВАК) України затвердила наукову спеціальність 20.02.22. – військова історія, за якою відбуваються захисти кандидатських і докторських дисертацій. Нещодавно відбулась перереєстрація 3 спеціалізованих вчених рад, у яких захищаються такі праці у Національній академії оборони МО України, Львівському національному університеті та Львівській політехніці. Слід визнати, що якість окремих дисертаційних праць (здебільшого кандидатських) є невисокою. Не в останню чергу це викликано тією обставиною, що нині в Україні працює лише кілька докторів історичних наук, які захистили роботи за спеціальністю «військова історія».

Багато це чи мало? Для України, що має власні збройні сили, розвинену військову інфраструктуру, сучасні види озброєння, а також здійснює активну зовнішню політику й перебуває у специфічному регіоні, це – небагато. Еволюція ролі збройних сил у підтриманні статус-кво, стабільності у світі та регіоні, локальних конфліктах і миротворчих операціях, сучасні геополітичні виклики вимагають постійного

нарощування інтелектуальних зусиль, організації системних досліджень по всіх напрямках воєнного мистецтва та військової історії, морально-психологічної підготовки особового складу армії.

На жаль, відсутність єдиного координаційного центру ускладнює цілеспрямовану наукову роботу, перетворює її на поле для самодіяльних, спорадичних, незрідка аматорсько-дилетанських експериментів, що дискредитують не лише самих авторів, а й цілий науковий напрям. Поки-що спроби ентузіастів цієї справи поставити її на належний рівень на громадських засадах виявилися малорезультативними. Так, громадська організація «Український інститут воєнної історії» відразу після своєї появи активно займався проведенням наукових конференцій. Саме завдяки його зусиллям вдалося налагодити тісну співпрацю військових фахівців та цивільних істориків, що мала непогані перспективи розвитку. Та з часом ліквідація відповідних дослідницьких структур в системі Міністерства оборони, відсутність науково-дослідної тематики, що охоплювала б окрім іншого й період 1939–1945 років і в рамках якої могли б плануватися й виконуватися науково-видавничі проекти, загальмували цю справу та навіть відкинули на певний час фахівців-військовослужбовців назад. Лише нещодавно почали поновлюватися кафедри воєнної історії у вищих навчальних закладах МО України, а також набір у докторантуру та ауд'юнктуру за фахом 20.02.22 – «військова історія». Створено спеціалізований науковий центр з дослідження військової історії при МО України.

Які ж реальні здобутки цивільних та військових істориків у вивченні подій Другої світової війни? Очевидно, головним критерієм для таких оцінок повинна слугувати друкована продукція, що має суто прикладне, практичне значення, науковий рейтинг і, нарешті, суспільну актуальність.

У 1996 р. у Львові з'явилась чи не «перша ластівка» – «Історія українського війська 1917–1995»⁴ за редакцією Я. Дашкевича. Великий розділ «Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.)» для неї написав В. Гриневич. Власне, це була перша спроба розгорнутої історичної ретроспективи в цій тематичній ніші за часів незалежної України.

Відчутний імпульс військово-історичним дослідженням дала реалізація унікального проекту «Книга Пам'яті України». Довкола Головної та обласних редакційних колегій «Книги Пам'яті» згуртувалися не тільки відомі науковці, а й численні ентузіасти своєї справи, що дозволило підготувати понад 250 томів з інформацією про загиблих співвітчизників, хід бойових дій, характер окупаційного режиму, наслідки війни в кожному регіоні республіки. Головним

підсумком багаторічної праці стало створення електронної бази даних про понад 6 млн. громадян України, які загинули в роки війни.

У рамках проекту підготовлено кілька праць з воєнної історії, що стали, по суті, апробацією заключного, узагальнюючого тому «Книги Пам'яті України». Серед них – публікації В. Гриневича, книга І. Муковського й О. Лисенка «Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни» та інші⁵. У цих працях вперше у вітчизняній історіографії відсвітлюються такі питання, як радянські мобілізаційні акції, внесок України у спільні зусилля держав-учасниць антигітлерівської коаліції в розгром нацизму і фашизму, участь українців у збройних формуваннях, створених Німеччиною, а також військові втрати України. Попри те, що останній сюжет виконаний з широким використанням методу екстраполяції і не претендує на абсолютну точність, сама спроба узагальнюючих підрахунків, оцінок і з'ясування причин величезних втрат радянських збройних сил мала значний суспільний розголос.

Вказані дослідники спільно з іншими авторами (Р. Вишневським, Т. Вронською, В. Галаган, В. Горбиком, Г. Денисенко, Ф. Дубиною, Ю. Киричуком, В. Клоковим, М. Ковалем, Л. Кондратенко, В. Королем, С. Макаруком, С. Падалкою, О. Реєнтом, П. Рекотовим, Н. Руденко, В. Стецкевичем, П. Троньком, А. Чайковським, В. Шевченком та ін.) підготували завершальний том серіалу «Безсмертя. Книга Пам'яті України»⁶, в якому воєнно-історичні сюжети посідали помітне місце. Однак меморіальний характер видання визначив їхній зміст: виклад бойових дій побудовано таким чином, щоб рельєфно показати «український вимір» війни, про що в радянські часи писали стримано, побоюючись звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі».

Під егідою «Книги Пам'яті України» вийшов друком том «Полягли в снігах Суомі»⁷ з серії «Про громадян України, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем». Книга містить історичний нарис П. Панченка про бойові дії під час радянсько-фінляндської війни, спогади учасників тих боїв, а також списки наших співвітчизників, що впали на полях «Зимової». По суті, – це перше видання в сучасній Україні, в якому зроблено спробу чесно розповісти про тогочасні події, показати долю з'єднань, сформованих з тих, хто був мобілізований в українських військових округах – 44-ї Київської стрілецької дивізії ім. Щорса та інших, з'ясувати причини невинувато високих втрат, завдяки яким вирішувались геополітичні задуми Кремля.

Наступними кроком стала підготовка синтетичного видання «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, потреби» (загальна редакція О. Кузьмука – тодішнього міністра оборони

України). У розділі IV «Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах» окрім бойових дій на фронтах, радянського руху Опору й самостійницького руху йдеться про створення наркомату оборони Української РСР, що трактувалось як політичний маневр Сталіна, спрямований не на розширення суверенітету республіки, а на розв'язання геостратегічних завдань та перетворення СРСР на світову супер-державу шляхом нарощування присутності в ООН та інших заходів.

Помітне прирощення емпіричного матеріалу відбувалось на фоні методологічної кризи вітчизняної історичної науки. Неспроможність псевдомарксистських (насправді – більшовицьких) методологічних засад трактування подій Другої світової війни вперто не помічали тільки заідеологізовані історики, які продовжували виконувати соціальне замовлення певних політичних сил (в основному лівого спектру). Вивільнення з прокрустового ложа компартійних приписів відбувалось шляхом пошуків засобів самоідентифікації національної історіографії. Незважаючи на помітні перекоси, брак наукової атрибутики, ідеологічний в інший ухил («національний») бік, фактологічний характер більшості праць, виконаних в цьому руслі, україноцентризм упевнено відвойовував собі «місце під сонцем» як один з фундаментальних принципів військово-історичних досліджень. Підтримка з боку молодого української держави забезпечила доволі сильні стартові позиції «національній історії» у її протистоянні з радянською (читай – сталінською) версією війни.

Однак без належного теоретичного підкріплення ці спроби не змогли б забезпечити успішного подолання «радянської спадщини».

Теоретичний прорив історичних студій у цьому напрямі пов'язаний з творчістю М. Ковалю, тодішнього завідувача профільного наукового підрозділу в Інституті історії НАН України. Вже сама зміна назви відділу (з «історії Великої Вітчизняної війни» на «історії України періоду Другої світової війни») була сприйнята частиною громадськості й політикуму неоднозначно: одні вбачали в цьому сміливий акт відмови від ідеологічних стереотипів, інші – «святотатство», «наругу над пам'яттю» жертв війни. Ветеранські лідери вдавалися до демаршів та шельмування знаного історика. Але це не змогло зупинити ані його, ані процес оновлення історичної науки в цілому, що розвивався за власними законами і, хоча з запізненням, другим темпом, повторював алгоритм рефлексій на суспільні виклики.

М. Коваль у чомусь рішуче, а де в чому не зовсім послідовно (було б, принаймні, дивним раптом прочитати його тексти з завершеними, принципово новими методологічними підходами!) взявся не так

розхитувати заржавілу конструкцію радянського погляду на війну, як генерувати й артикулювати власну її візію. Неспівмірність сил (кілька публікацій проти тягучої інерції рудиментарної масової свідомості й «партійності» багатьох колег) та невміння опонентів вести дискусію в суто науковому руслі звели до мінімуму перспективну потенцію його теоретичних посилів. Тільки невелике коло його учнів та науковців, які йшли паралельним курсом, спробували піти далі цим річищем. Тут слід наголосити: до послідовників М. Ковалю відносимо не тих, хто, закачавши рукави, почав додавати свої «5 копійок» до суцільної критики радянської системи, політичного та військового керівництва тощо, а вчених, які зуміли обрати свої тематичні ніші, методологічні орієнтири, дослідницький апарат і сформулювати оригінальне бачення тих чи інших сторінок Другої світової.

Творче кредо історика полягало не в тому, щоб розставити всі крапки над «і», а в тому, що з мозаїчного хаосу фактів він вибудовував логічне пояснення подій і явищ, які стали визначальними для всього ходу війни. Не вдаючись до детального аналізу бойових дій, вчений зосереджувався довкола причин, що мали наслідком поразки Червоної армії на початковому етапі війни, аналізував специфіку сталінського політичного режиму, та її вплив на ситуацію на фронті і в суспільстві. М. Коваль залишався послідовним критиком суворовської концепції перетвореної війни Гітлера та інших інтерпретацій серії резонансних публікацій одіозного автора⁸.

Вітчизняні дослідники здебільшого погано ознайомлені з методологічними здобутками зарубіжних колег і схильні «відкривати Америку» там, де вже давно панує цивілізація. У свою чергу, це викликає еkleктичний набір методичних прийомів (а незрідка про їхнє свідоме використання й не йдеться). Як наслідок, переважна більшість текстів, що претендують на статус наукових, є прикладом вдалої (чи не зовсім вдалої) фактологічної ілюстрації заздалегідь сформульованого положення.

Основні вектори дослідницького інтересу найбільш виразно простежуються в тематиці дисертацій. Оскільки цей жанр, окрім іншого, відіграє ще й кваліфікаційну функцію, дисертанти та їхні керівники й консультанти, як правило, з підвищеною відповідальністю ставляться до вибору предмета вивчення й прагнуть працювати в найменш освоєних тематичних нішах.

Аналіз тематичного спектру виконаних і захищених у незалежній Україні дисертаційних проектів дає підстави для таких міркувань.

В сучасній вітчизняній історіографії формується кілька напрямів баталістики. До першого належать праці, присвячені радянським Збройним силам у протистоянні з арміями держав-агресорів. Показово,

що більшість з них підготовлені професійними військовими за спеціальністю 20.02.22 – військова історія й позначені фаховими підходами до характеристики військового мистецтва, стратегічного, оперативного й тактичного планування і ведення бойових дій, військової техніки, зброї, інших питань, що потребують спеціальних знань⁹.

2005 року авторський колектив під керівництвом П. Панченка підготував працю «Україна в полум'ї війни 1941 – 1945», у якій міститься характеристика основних операцій радянських Збройних Сил на території України, місця і ролі антинацистського руху Опору в перемозі над агресором. Окремий розділ присвячений «політичному й морально-бойовому вихованню особового складу діючої армії». Зважаючи на те, що частина авторів є професійними військовослужбовцями, текст містить фахові оцінки бойових дій, аналіз успіхів і поразок. Водночас деякі матеріали побудовані на компілятивно-фактологічних підходах і позбавлені критичних характеристик усталених схем і версій тих чи інших операцій. Зважаючи на загальну ситуацію з воєнно-історичними дослідженнями, появу такої праці слід вважати корисною.

Водночас є підстави констатувати значні тематичні лакуни, що потребують заповнення. У першу чергу бракує розвідок про всі роди військ, матеріально-технічне, медичне, ідеологічне й морально-психологічне забезпечення діючої армії, настрої військовослужбовців та стосунки між ними, лікування й реабілітація поранених і хворих червоноармійців, їхні взаємини з місцевим населенням та інші.

Воєнна біографістика представлена тільки однією працею О. Филя про генерала армії І. Черняховського, що свідчить принаймні про дві речі: а) зберігається інерція обережного ставлення до персоналій (мовляв, чи не занадто дрібною є така тематика?); б) виконання праць в жанрі історичної біографії вимагає від дослідника особливих якостей, в тому числі й енергійності і навіть ентузіазму в пошуку джерел, володіння методичними прийомами їхньої систематизації й опрацювання, а також достатньою ерудованістю й теоретичною підготовкою для інтерпретації емпіричного матеріалу. Втім, ці риси мають бути притаманні кожному історику. Для цього переліку слід додати необхідність знання іноземних мов, без яких неможливо освоїти доступний нині джерельний масив. Особливу потребу в цьому мають науковці, які вивчають діяльність національних формувань у складі вермахту й СС з радянських військовополонених, а також підрозділів, що формувалися з міського населення й виконували охоронні, поліційні та інші функції¹⁰.

Інші виклики очікують на тих авторів, які вивчають український самостійницький рух. Процес «націоналізації» історіографії, започаткований у 90-ті роки ХХ ст., супроводжується потужним

«викидом» публікацій з історії ОУН та УПА, в яких партійна пристрасть, ідеологічна заангажованість домінують над безстороннім, вдумливим і чесним осмисленням цього суперечливого феномену. Навіть у багатьох дисертаційних працях здобувачам не вдається відмовитися від симпатій та антипатій, хоча вони й намагаються зберегти об'єктивну позицію¹¹. Водночас існує кілька аспектів цієї теми, які все ще вимагають теоретичного осмислення. В першу чергу це стосується компаративного аналізу українського національно-визвольного руху у співставленні з аналогічними рухами в інших країнах і регіонах світу, юридичної оцінки його місця і ролі не тільки в період Другої світової війни, а й у 30-ті, другій половині 40-х – 50-ті роки, характеристики суто воєнних аспектів, зокрема ефективності стратегії, тактичних прийомів, мобілізаційних заходів і т.ін.

Ще одним доказом того, що популярність та суспільно-політична затребуваність даної проблематики може бути неспівмірною з науковим рівнем публікацій, є невирішеність концептуальних теоретичних, методологічних, термінологічних питань. Це кидається у вічі вже при першому погляді на назви деяких праць, у яких зустрічаємо цілу гаму понять, що є ключовими; «український національно-визвольний рух», «український рух Опору», «рух українських націоналістів», «український національний рух Опору», «український самостійницький рух» тощо. Відсутність усталеного понятійного апарату в цьому сегменті наукових зусиль є доказом слабкості їхнього теоретико-методологічного підґрунтя. Змішування й підміна понять «рух Опору» й «націоналістичний рух», незважаючи на весь потенціал дискусійності, на наш погляд, позбавляє останній рис самостійності й самобутності, наступальної спрямованості й креативного змісту. В той же час класичний термін «антифашистський рух Опору» в європейській історіографії має власне змістовне наповнення, що зовсім не применшує антигітлерівського компоненту українського самостійницького руху. Та, оскільки головним гаслом ОУН вважалася боротьба за суверенну національну державність, вона завжди наголошувала на активних, а не пасивних (у формі спротиву, тобто у відповідь на дії тоталітарних режимів, так би мовити, другим темпом) формах досягнення стратегічної мети.

До історії створення та застосування іррегулярних військових формувань також звертається чимало дисертантів¹². Йдеться про винищувальні батальйони і народне ополчення, радянських партизанів. Слід визнати, що перша з цих проблем вирішується переважно в емпіричному ключі, в той час, як друга – позначена спробами перегляду радянського погляду на партизанський рух. Однак цього не можна сказати про антифашистський рух Опору в цілому. Комуністичне

підпілля й доині залишається ідеологізованим, а його міфологізовані форпости сакральньо-непорушними постаментами вивищуються над суворою правдою війни. Не піддаючи жодним сумнівам внесок радянських підпільників у протидію ворогу, все ж змушені вказати на те, що ця сторінка війни залишається багато в чому «невідомою землею» зі своїми таємницями, героїчним і трагічним наповненням, яка ще потребує глибокого теоретичного осмислення й неупереджених оцінок усіх проявів цього явища.

Звичайно, цей ряд публікацій суттєво підкріплюють праці А. Кентія і В. Лозицького, А. Чайковського, які можна віднести до найбільш ґрунтовних і зважених¹³.

Лише наприкінці 90-х років розпочалась наукова розробка тематики, пов'язаної зі створенням та участю в бойових діях дивізії СС «Галичина». Якщо в українській діаспорі цей епізод воєнної доби розроблений досить повно, (хоча і в апологетичному ключі), то у вітчизняній історіографії мало істориків наважуються присвятити себе цьому суперечливому явищу. Та все ж такі спроби є і пов'язані вони з іменем А. Боляновського, який на широкому колі джерел (у тому числі й зарубіжних) виконав таке дослідження¹⁴. Не позбавлена певних недоліків, ця книга є першою в Україні спробою розгляду питання поза ідеологічним й політичним замовленням.

У радянській літературі практично не висвітлювалася проблема військового полону. Понад 6 млн. червоноармійців, які з різних причин потрапили в полон, різко псували довершену глорифікаційну версію війни з ключового тезою про переваги радянського військового мистецтва. Зміна методологічних віх актуалізувала цю проблематику на пострадянському просторі. Не в останню чергу це відбулося внаслідок зовнішніх імпульсів. На Заході військовий полон упродовж усього повоєнного періоду залишався не стільки науковою, скільки політичною та суспільно-гуманітарною проблемою, що розглядалася в руслі вшанування жертв Другої світової війни та історичної пам'яті. Саме завдяки зацікавленості з боку Німеччини, фінансуванню проектів, пов'язаних з пошуком та впорядкуванням німецьких військових поховань на теренах України ця тема стала інтенсивно розглядатися українськими вченими. Упродовж останнього десятиліття відбулося кілька наукових конференцій, презентацій, «круглих столів», з'явилась ціла низка публікацій, центральним об'єктом яких виступають військовополонені. Та, як це не парадоксально виглядає на перший погляд, основна увага дослідників концентрується довкола німецьких (та інших) військових бранців у радянському полоні, в той час як радянським присвячена тільки монографія В. Короля¹⁵, підрозділ у підсумковому Томі «Безсмертя.

Книга Пам'яті України» і фрагменти у працях М. Коваля, О. Лисенка й І. Муковського, В. Литвина, В. Кучера й І. Дробота та ін.

Очевидний перебік можна пояснити не відсутністю зацікавленості з боку фахівців, а тим, що основний масив документів, у яких міститься інформація про радянських полонених, зберігається в зарубіжних, переважно німецьких архівосховищах, малодоступних для українських науковців.

Наприкінці 90-х років з'являються публікації В. Карпова¹⁶ про японських полонених в СРСР, а на початку нового століття – розвідки О. Буцько, О. Потильчака, документальне видання В. Сергійчука про польських та бранців інших армій у роки Другої світової війни¹⁷. Надзвичайно інформативними з огляду на кількість залучених документів є книга А. Чайковського «Плен» та монографія О. Потильчака «Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954)¹⁸.

Різним аспектам цієї теми – правовим, режимним, соціально-економічним, ідейно-політичним – присвячено кілька дисертаційних досліджень¹⁹.

Однак і цей доробок не «закриває» питання в повному обсязі. Залишаються не осмисленими в теоретико-воєнному плані причини і наслідки полонення і загибелі в полоні величезної кількості військовослужбовців різних держав, їхній морально-психологічний стан, обставини перебування в місцях утримання і стратегії виживання, репатріація й реадптація на батьківщині, а стосовно радянських бранців – ще й моральна та правова реабілітація і т.ін.

Проблема військового полону значним своїм сегментом співпадає з проблемою людських втрат України у Другій світовій війні. Монополізація російськими військовими істориками права на першочергове опрацювання документів Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ), а також відсутність точних даних про втрати радянських Збройних Сил, антифашистського руху Опору, ОУН і УПА, інших військових формувань ускладнюють статистичні підрахунки. Величезні зусилля сотень пошуковців і вчених у рамках унікального за масштабами проекту «Книга Пам'яті України» дозволили створити електронну базу даних про понад 6 млн. наших співвітчизників, які загинули в роки війни. Разом з тим, це не остаточна цифра й оцінку, що здійснюються методом екстраполяції, виводять на 8 млн. жертв війни. На жаль, окрім статті А. Перковського й С. Пирожкова²⁰, згаданої книги О. Лисенка й І. Муковського і відповідних підрозділів тому «Безсмертя» інших напрацювань у цьому тематичному полі немає.

З подачі кінематографістів та газетних публіцистів у суспільстві гостро дебатовалося питання про загороджувальні загони і штрафні

підрозділи в Червоній армії. Ця практично невідома донедавна сторінка воєнної історії і нині не одержала належного висвітлення й трактується в діапазоні полярних оцінок. Якщо в російській історіографії це питання дискутується доволі активно, то в українській можна віднайти лише кілька публікацій²¹. Гадаємо, що з часом з'явиться комплексне дослідження з цієї теми, яке буде базуватися на відповідному джерельному підґрунті, (до якого тепер немає широкого доступу), й успішно долатиме ідеологізовані оцінки й підходи.

Характеризуючи ситуацію з воєнною історією, ми свідомо відносимо за її межі питання, що стосуються функціонування державного апарату й суспільства в цілому. Що стосується проблем, про які йшлося, слід констатувати досить нерівномірне їхнє висвітлення у вітчизняній історіографії, викликане певними тенденціями нинішнього етапу її еволюції, рівнем доступності джерел і теоретичної підготовки фахівців.

Сподівання на інтенсифікацію досліджень з воєнної тематики, на нашу думку, пов'язане насамперед з зацікавленістю держави, фінансуванням відповідних програм і проектів, що дозволить українським вченим більше працювати в зарубіжних архівах, спілкуватися з фахівцями різних країн, а отже, йти в ногу зі світовою воєнно-історичною наукою.

¹ Сунь-цзы, У-цзы. Трактаты о военном искусстве. – М., СПб. Terra Fantastica, 2002.

² Карл фон Клаузевиц. О войне. – М., СПб.: Terra Fantastica, 2002. – С. 49.

³ Алфред Тайер Мехен. Влияние морской силы на историю. – М., СПб.: Terra Fantastica, 2002. – С. 49.

⁴ Історія українського війська. 1917 – 1995. / Під ред. Я. Р. Шашкевича/ Львів, 1996.

⁵ Гриневич В. Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 59–60; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни. – К.: Книга Пам'яті України, 1997.

⁶ Безсмертя Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.

⁷ Полягли в снігах Суомі. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2004.

⁸ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; Його ж.

Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995; Його ж. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999; Коваль М.В. «Превентивна війна» чи віроломна агресія? // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 124-128.

⁹ Вишневецький В.Є. Бойові застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1942): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Черкаси, 2004; Заборовський В.В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр.: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2004; Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2005; Колечкін В.П. Боротьба за панування в повітрі на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006; Филь О.М. Життєвий шлях та діяльність І.Д. Черняхівського (1907–1945 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України; Сидоров С.В. Радянське воєнне мистецтво 1917 – 1945 рр.: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006; Репін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 – червень 1945 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2007; Климків Ю.Б. Радянський фактор у розвитку Збройних Сил Польщі 1943 – 1956 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2008; Крикницький О.П. Утворення і діяльність Київського особливого військового округу в травні 1935 – червні 1941 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2008; Погорелов А.А. Південь України в початковий період Великої Вітчизняної війни (червень 1941 – листопад 1942 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2008; Русак А.В. Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941–1945 рр.): Дис. ...д.і.н. за спец. 07.00.02 – всесвітня історія. – К., 2003 та інші.

¹⁰ Романько О.В. Мусульманські формування в німецьких збройних силах (1941–1945): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.02 – всесвітня історія. – Харків, 2002; Дерейко І.І. Місцеві збройні формування збройних сил Німеччини на території Райхкомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2006; Забзалок Д.Є. Душпастирська служба українських військових формувань першої половини ХХ ст.: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2007 та інші.

¹¹ Дзьобак В.В. Тарас Бульба і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2002; Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920 – 1950 рр.): .): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006; Ходанович О.Л.

Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2006; Старик В.В. Рух опору в Галичині в 1941–1944.: Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Львів, 2006; Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2007; Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1945 рр.: Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Львів, 2008; Стрельникович С.В. Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бальби-Боровця (1941–1944 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2008; Деревінський В.Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (1940–1953 рр.): етнонаціональний аспект.: Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2003; В'ятрович В.М. Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи.: Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Львів, 2004; Демидов С.Ю. Історіографія історії УПА.: Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство. – Львів, 2004 та інші.

¹² Безносюк О.П. Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1945 роках.: Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Переяслав-Хмельницький, 2008; Герасименко Л.С. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2006; Дученко Ю.М. Розвиток форм і способів ведення партизанської боротьби в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – К., 2009; Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдовії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеса, 2007; Бровар О.В. Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 – вересень 1943 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Донецьк, 2003; Горбуров Є.Г. Рух Опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації (1941–1944 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2003; Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух Опору на Луганщині (1941–1943 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Луганськ, 2004;

¹³ Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001; Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) – К., 2005; Чайковський А.С. Невідома війна.

Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр.: мовою документів, очима істориків). – К., 1994.

¹⁴ Боляновський Андрій. Дивізія «Галичина». Історія. – Львів, 2000.

¹⁵ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002; Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С. 196-211.

¹⁶ Карпов В. Пленники Сталина. Сибирско интернирование японской армии 1945–1956 гг. – К., Львов, 1997.

¹⁷ Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001; Потильчак О.В. Польські вояки в советських таборах для військовополонених (До підсумків вивчення «Катинської справи») // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 7. – С. 68-77; Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 4. – С. 120-126.

¹⁸ Чайковський А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) – К., 2002; Потильчак Олександр. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) – К., 2004.

¹⁹ Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – Донецьк, 2005; Алексеева-Процюк Д.О. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2008; Левикін В.В. Німецькі військовополонені у радянських таборах: гуманітарний аспект (1941–1955 рр.): Дис. ...к.і.н. за спец. 07.00.02 – *всесвітня історія*. – К., 2008.

²⁰ Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // *Український історичний журнал*. – 1990. – № 2. – С. 12-23.

²¹ Сидоров С.В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни. // *Український історичний журнал*. – 2004. – № 6. – С. 60-68; Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни. // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 3. – С. 137-151.